
УДК 049.32 + 821.161.2??

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ДІАХРОННОЇ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Ірина Фаріон. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV—XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. — 656 с.

Нова книжка Ірини Фаріон продовжує її попереднє дослідження «Мова — краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI — середині XIX ст.» (Львів, 2007), проте в новій праці, що охоплює вужчий період XIV—XVII ст., історію формування й функціонування староукраїнської (руської) мови висвітлено значно ширше. В центрі нового дослідження — суспільний статус староукраїнської (руської) мови і виявлення особливостей мовної та мовно-етнічної свідомості у двох елітарних середовищах тогочасного суспільства — урядово-шляхетському та духовно-освітньому. Відповідно працю І. Фаріон слід вважати першим системним дослідженням з української діяхронної соціолінгвістики, що має велике значення для висвітлення генези українства та з'ясування особливостей розвитку його мовного і духовного світу в минулих століттях. «Реконструкція мовної свідомості українця минулого — в конкретну історичну епоху, — зазначає Лідія Гнатюк у ґрунтовному дослідженні мовної свідомості й мовотворчості Григорія Сковороди, — допоможе глибше досягнути закономірності й тенденції розвитку української мови, зокрема літературної, у проекції на людську особистість, адекватніше зрозуміти давні тексти і прихований за ними духовний мікрокосм, а також дозволить українцеві сучасному краще зрозуміти свою генезу й уникнути помилок та непорозумінь, спричинених застосуванням сучасних критеріїв до мовної реальності минулого»¹.

¹ Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. — К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. — С. 6.

© Л.Т. МАСЕНКО, 2015

До цього українські мовознавці розглядали соціолінгвістичні проблеми в історичному ракурсі лише фрагментарно, про що йдеться в першому розділі монографії І. Фаріон. Там же розглянуто теоретичні праці з соціолінгвістики не лише українських, а й зарубіжних учених, а також праці тих українських діячів, які, починаючи з кінця XIX ст., торкалися питань історичного розвитку української мови у зв'язку із суспільно-історичними процесами.

Амбітне завдання, яке поставила в новому дослідженні І. Фаріон, а саме: знайти відповідь на запитання, які суспільні зрушення викликали найсуттєвіші зміни у самій мові та рефлексіях про неї, вимагало застосування різних лінгвістичних методів, а також залучення даних з розмаїтих галузевих знань — історії, філософії, літературознавства, релігієзнавства, соціології, етнографії, психології, політології.

Робота спирається на солідну джерельну базу, авторка опрацювала великий масив літератури досліджуваного періоду — суспільно-політичної, юридичної, адміністративно-урядової, історичної, релігійної, мовознавчої.

У другому розділі «Історія становлення лінгвономена *українська мова*: від *руського язика* до *української мови* (XIV—XVII ст.)» розглянуто опозицію *язик* / *мова* в контексті протиставлення *свій* / *чужий*: незрозумілий церковнослов'янський *язик* протиставлявся своїй, природженій *руській мові*. У розділі простежено еволюцію від середньовічного, а відтак узвичаєного трактування і використання терміна *язик* (спершу у значенні «народ») до запровадження у XVI ст. десакралізованого синоніма *мова*, вживання якого вирізняє українську і польську мови з-поміж інших слов'янських. На матеріалі фіксацій в історичних джерелах детально розглянуто субстантивні номінації метатерміна *мова*, реалізовані у термінах *язик*, *мова*, *діялект*, *наріччя*, *річ*, *бесіда* та його атрибутивні окреслення: *словенська*, *руська*, *російська*, *проста руська*, *малоросійська*, *малоруська*. Результати аналізу унаочнює порівняльна таблиця атрибутивних означень термінів *язик* / *мова* в українській мові та терміна *това* у польській.

У третьому розділі «Староукраїнська (руська) мова в офіційній (урядовій) царині» висвітлено зміни в утвердженні й функціонуванні староукраїнської (руської) мови, починаючи від інтенсивного розвитку її, зокрема в жанрі ділового письменства у Великому князівстві Литовському, де вона набула статусу офіційної, до поступового її усунення з усіх сфер суспільного життя після Люблінської унії 1569 року.

У розділі висвітлено боротьбу, що її провадила київська, брацлавська та волинська шляхта за статус староукраїнської (руської) мови та мотиваційні складники цієї боротьби, як і мотиви пізнішого відступництва та масової зради волинської шляхти 1645–1646 рр., яка через прохання дозволити польськомовні витяги з документів власноруч усунула староукраїнську мову з урядової сфери.

Як свідчить дослідження І. Фаріон, процес занепаду староукраїнської (руської) мови був загальмований наявністю гетьманських канцелярій у Козацькій державі, що стало основним чинником затримання

староукраїнської (руської) мови як українськомовної картини світу. У цьому зв'язку авторка вводить в обіг терміни *лінгвоправовий* і *лінгвотеоретичний лінгвосоціум*, *Лінгвоправовий лінгвосоціум* виявився, як вона доводить, в утвердженні староукраїнської (руської) мови у провадженні справочинства, а *лінгвотеоретичний* — у творенні та використанні знакової термінології для мовного оформлення нових суспільно-політичних взаємин — від традиційного вживання назв *Русь*, *Русія* до новоствореного найменування *Україна*, а також утворень *малоросійський*, *малоросіяни*. До виявів лінгвотеоретичного лінгвосоціуму авторка відносить також зростання рівня мовної свідомості, засвідчене у розмислах Богдана Хмельницького, Гадяцькому трактаті 1658 р. і переговорних статтях Петра Дорошенка з Польщею у 1670 р., як і запровадження в той час терміна *прирожденний язык* (рідна мова).

У четвертому розділі «Духівництво і староукраїнська (руська) мова: тенденції тяжіння і відштовхування» висвітлено головні чинники, що спричинили панування церковнослов'янської мови серед східного та південного слов'янства і Волощини, зокрема відсутність власної держави, постійна католицька загроза, ментальна неготовність духовного проводу радикально і послідовно реагувати на виклики Реформації та Відродження тощо. З огляду на це не було перекладено Біблію простою руською мовою, натомість 1581 р. створено переклад церковнослов'янською мовою.

Виникнення української унійної Церкви в результаті унії 1569 р. авторка трактує як позитивне явище, оскільки вона внесла в свідомість духівництва і мирян нове трактування єдності — не конфесійне, а етнічне, і староукраїнська (руська) мова посіла в цих процесах вагоме місце. «Вестернізований» релігійний вибір, — зазначає І. Фаріон, — заклав основи нового структурування мовно-етнічної (національної) свідомості з визначальним етногенетичним та мовним чинником як передвісником української модерної нації» (с. 441). Водночас на основі аналізу творів і перекладів представників тогочасної духовної еліти, в яких викладено їхні міркування про староукраїнську (руську) мову та її місце в церковній діяльності, авторка констатує загальний консервативно-універсальний характер їхньої мовної свідомості.

Складну і суперечливу соціолінгвістичну картину тогочасного суспільного життя відтворює і п'ятий розділ монографії «Українськомовні виміри крізь призму персоналістичної лінгвофілософії». Тут авторка реконструює тогочасну мовну дійсність на основі виявлення мовної свідомості знакових для епохи діячів. Для об'єктивного відтворення особливостей мововжитку в діяльності тогочасної еліти авторка обрала п'ятьох представників різних конфесій — римо-католика Станіслава Оріховського, ортодоксального православного Івана Вишенського, ідеолога унії Іпатія Потія, контрверсійного православного, а відтак уніята Мелетія Смотрицького і «вестернізованого» православного Петра Могили. Вибір цих особистостей, за поясненням авторки, зумовлений «їхньою роллю у мовно-суспільному житті, персональним внеском у лінгвістичну компетенцію свого часу та систему лінгвальних пріоритетів; в утвер-

дженні суспільного статусу староукраїнської (руської) мови та у формуванні мовно-етнічної (національної) свідомості» (с. 444).

Здійснений авторкою аналіз мови творів обраних релігійних діячів, висловлених ними поглядів на мови, вживані в різних конфесіях, та етнічні самоназви продемонстрував різноманітність лінгвальних виявів у конфесійному житті та еволюцію провідних ідей часу крізь призму лінгвофілософії та українськомовного вибору. Так, Станіслав Оріховський взагалі не використовував староукраїнської (руської) мови, Іпатій Потій вживав і її, і польську мову, Іван Вишенський був майже цілком українськомовний, Мелетій Смотрицький — польськомовний, а Петро Могила користувався різними мовами.

Останній шостий розділ «Освітній дискурс староукраїнської (руської) мови» присвячено проблемам використання староукраїнської мови в системі освіти. Авторка зазначає, що попри державний статус староукраїнської мови у Великому князівстві Литовському і великий масив руськомовної урядово-справочинної літератури, що передбачало наявність інституцій, де б студіювали староукраїнську мову, свідчень про це обмаль. Згідно з проведеним дослідженням, місце староукраїнської мови в освітній системі було вторинним і навіть маргінальним. Головну причину цього негативного явища дослідниця вбачає у тривалому культивуванні церковнослов'янської мови під виглядом збереження старовини, що врешті призвело до політичного витіснення нею наприкінці XVII ст. староукраїнської (руської), чи простої мови.

Факт присутності, хоч і маргінальної, староукраїнської (руської) мови у навчальному процесі І. Фаріон пояснює «не так усвідомленням її потреби у викладах, як тиском зовнішнього українськомовного позашкільного середовища» (с. 579). Вплив останнього найповніше виявився в театральній діяльності, яка в той час була невід'ємним складником освітньої системи. Староукраїнська мова широко вживалась у таких живомовних публічних жанрах, як декламації, діалоги і шкільні драми. До фактів функціонування староукраїнської (руської) мови авторка відносить і переважно мимовільну, на її думку, кодифікованість цієї мови у перших двомовних церковнослов'янсько-староукраїнських (руських) словниках XVI — XVII ст.

До здобутків праці І. Фаріон слід віднести й розширення та усталення поняттєво-термінологічного апарату в галузі діяхронної лінгвістики. Авторка оперує такими усталеними в соціо- і психолінгвістиці поняттями, як *статус мови*, *престиж мови*, *мовна свідомість*, *мовна особистість* та ін., а також вводить нові терміни: *мовно-етнічна свідомість*, *мовний світогляд*, *лінгвоправовий та лінгвотеоретичний лінгвосоціум*. Щоправда, не всі запропоновані термінологічні інновації слід вважати вдалими. Зокрема, певні сумніви можна висловити з приводу доцільності застосованого в дослідженні паралельного вживання двох понять — *мовна свідомість* і *мовно-етнічна свідомість*. Наведене визначення першого терміна близьке до вже відомих трактувань його у працях Г. Яворської і П. Селігея: «Сукупність культурно і соціально зумовлених настанов щодо

мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови)» (с. 12).

Натомість поняття *мовно-етнічна (національна) свідомість* належить авторці, що трактує його як «усвідомлення народом своєї етнічності через мову, що виявлено у мовно-етнічній незбіжності, частковій мовно-етнічній незбіжності і повній мовно-етнічній збіжності ціннісних настанов українців (русинів) у діахронії (XIV — XVII ст.)» (Там само).

Впровадження поняття *мовно-етнічна свідомість* ґрунтується на розумінні мови як етнотворчої категорії. Зв'язок мови з етнічною ідентифікацією особи і колективу є незаперечним, проте поняття мовної і етнічної свідомості не завжди збігаються, особливо у середньовічний період, коли конфесійно-релігійний ідентифікаційний чинник був значно вагомим за мовно-культурний. Про це свідчить і запропонована авторкою дефініція поняття мовно-етнічної свідомості, до якої введено градацію за ознакою збіжності, часткової збіжності і незбіжності. Таке розрізнення ґрунтується переважно на результатах дослідження у п'ятому розділі монографії мововжитку та лінгвальних пріоритетів представників духовної еліти XVI—XVII ст. у зіставленні з їхньою етнічною самоназвою і самоідентифікацією. З огляду на це, застосування поняття мовно-етнічної свідомості як цілісного видається нелогічним. Доцільнішим, на нашу думку, було б відокремлене вживання двох понять — *мовна свідомість* і *етнічна свідомість* з подальшим виявленням збіжності / незбіжності між ними.

Підсумовуючи, зазначимо, що ґрунтовне дослідження Ірини Фаріон не лише збагачує українську науку новими теоретичними знаннями з діахронної соціолінгвістики. Воно має й важливе практичне значення, передусім для навчально-виховної сфери, оскільки висвітлені в ньому з україноцентричних позицій поняття мовної свідомості, мовної стійкості і мовної гідності лишаються надзвичайно актуальними у нашому суспільстві і потребують якнайширшої популяризації.

Лариса МАСЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 30.03.2015

Larysa Masenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE NEW DIACHRON SOCIOLINGUISTICS STUDY

(Iryna Farion Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV — XVII st.: movna svidomist, movna diysnist, movna perspektyva. — Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politechniky, 2015. — 656 s. In Ukraine.)